

معرفی کتاب‌های درسی چاپ سنگی: اصول علم جغرافیا

● فرشته ذوالجناحی*

اشاره

کتاب‌های درسی قدیمی یکی از مستندات و نشانگرهایی است که اهداف و روش‌های یاددهی - یادگیری را در دوره انتشار آن کتاب برای پژوهشگران امروزی نشان می‌دهد. علاوه بر آن فناوری‌های چاپ استفاده شده برای آموزش موضوعات آموزشی آن دوره نیز از موارد دیگری است که به‌وسیله آن کتاب ارائه و مشخص می‌شود. در این شماره کتاب «اصول علم جغرافیا» ضمن بیان موارد گفته‌شده، سطح دانش موضوعی این رشته را برای آموزش نشان می‌دهد.

مقدمه

«اصول علم جغرافیا»^۱ عنوان کتاب درسی است که کلیاتی درباره جغرافیای طبیعی، سیاسی و انسانی پنج قاره جهان را به‌صورت سؤال و جواب مطرح می‌کند. این اثر توسط میرزا عبدالرزاق خان بغایری^۲ به‌منظور تدریس در سال‌های اول و دوم ابتدایی تألیف و با اجازه وزارت علوم و معارف در سال ۱۳۳۲ در دارالخلافه تهران به چاپ رسیده است. کتاب شامل ۱۹ درس در ۶۷ صفحه است که محمد کاظم جناب آن را به خط نستعلیق به

۱. کتاب در بخش تالار منابع رقمی سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران به شماره ۱۲۰۹۰ اس نگهداری می‌شود.
۲. روی جلد نام مؤلف میرزا عبدالرزاق خان سرتیپ مهندس آمده است، اما در متن کلمه بغایری به عنوان فامیلی ایشان ذکر شده است. وی در سال ۱۲۸۶ قمری در اصفهان زاده شد و پس از گذراندن درس‌های مقدماتی در سال ۱۳۰۴ وارد مدرسه دارالفنون گردید. از مهم‌ترین اقدامات ایشان می‌توان به ساختن کره جغرافیایی و سماوی، ترسیم نقشه ایران، ترسیم نقشه جامع تهران، استخراج قبله ۱۴۰۰ نقطه از شهرهای معروف جهان، تعیین خط مرزی ایران با کشورهای همسایه اشاره کرد. وی علاوه بر جغرافیا در ادبیات، نجوم، ریاضیات و تاریخ نیز مهارت داشت (نشریه نقد و بررسی کتاب).

رشتهٔ تحریر درآورده است. همچنین ۱۳ نقشهٔ رنگی و سه تصویر نیمه‌رنگی دارد که علی‌رضا آن‌ها را نقاشی کرده است.

تصویر جلد کتاب:

اطلاعات روی جلد:

اصول علم جغرافیا		
و معلم کل علوم ریاضی و جغرافیا		تألیف آقای میرزا عبدالرزاق خان سرتیپ مهندس
طهران سنه ۱۳۳۲	دورهٔ مقدماتی	طبع دوم
حق طبع محفوظ و مخصوص کتابخانهٔ ایران		

در گوشهٔ سمت چپ جلد، مهر بیضی شکل قرمز رنگی وجود دارد که داخل آن این عبارت نوشته شده است:

تیمچهٔ حاجب الدوله
تهران
کتابخانهٔ ایران

کتاب دارای جلد مقوایی با عطف پارچه‌ای در قطع ۲۱۵ در ۱۷۰ میلی‌متر است. علاوه بر پشت جلد، سه صفحه ابتدایی کتاب سفید است. سپس صفحه عنوان آمده که اطلاعات روی جلد در آن تکرار شده است، با دو تفاوت: روی جلد دوره مقدماتی آمده و در اینجا دوره ابتدایی؛ روی جلد طبع دوم نوشته شده و اینجا چاپ دوم. بر روی صفحه عنوان چند مهر وجود دارد:

۱. مهری دایره‌ای شکل و آبی رنگ با این متن: رئیس کل اداره تفتیش وزارت معارف و اوقاف طهران.

۲. مهری بیضی شکل و مشکی با این متن: تیمچه حاجب‌الدوله طهران، کتابخانه ایران
۳. مهری مستطیل شکل و مشکی با این متن: اموال دولتی وزارت معارف (این مهر در انتهای کتاب نیز آمده است).

۴. مهر مستطیل شکل آبی رنگ با این متن: کتابخانه عمومی معارف.

۵. مهر دفتر ثبت کتابخانه ملی به شماره ۱۲۰۹۰.

متن کتاب:

کتاب فاقد فهرست مطالب و صفحات آغازین است. درس اول، بلافاصله پس از صفحه عنوان، با نام خدا و حمد پیامبر (ص) و خاندان ایشان (ع) شروع می‌شود. دو عبارت «اصول علم جغرافیا» و «دوره مقدماتی» در بالای تمام صفحه‌ها به صورت یک در میان تکرار شده است. نخست تعریفی از علم جغرافیا و مقدمه‌ای کوتاه درباره لزوم آگاهی همه افراد جامعه از این علم آمده است و با تصویر نقاشی شده از کره جغرافیا، درس اول شروع می‌شود.

درس اول: در شکل زمین و چگونگی آن

درس با این سؤال و جواب آغاز می‌شود:

(س) شکل زمین چگونه است؟

(ج) شکل آن گرد است، مانند گوی مقوایی که کره جغرافیایی گویند.

مطالب این درس مجموعاً در قالب هشت سؤال و جواب و دو تصویر چهار جهت اصلی، حرکات زمین و کلیاتی پیرامون آن را بیان می‌کند. در انتهای این مبحث یادداشتی از مؤلف آمده است.^۱

درس دوم: در نسبت زمین و ستارها^۲

این درس حاوی هفت سؤال و جواب است و به ارائه مطالبی پیرامون اندازه و فاصله زمین نسبت به سایر سیارات می‌پردازد.

۱. یادداشت نویسنده: امسال که سنه ۱۳۳۱ است، این جانب عبدالرزاق مهندس بغایری استخراج کرده‌ام انحراف مغناطیس در طهران شب سه‌شنبه ۱۶ ربیع‌الثانی ۳۰ درجه ۳۸ دقیقه ۳۰ ثانیه به طرف مشرق بود.
۲. به لحاظ امانت‌داری رسم‌الخط کتاب رعایت شده است.

درس سوم: در تعیین مساحت کره زمین

محیط کره زمین، محیط نصفالنهار و نسبت خشکی‌ها به آب‌ها، در قالب پنج سؤال و جواب، در این درس بیان شده است.

درس چهارم: در تقسیم آب و خاک

مؤلف در این درس به بررسی خشکی‌ها و آب‌های زمین می‌پردازد و با طرح چهار پرسش و در قالب پاسخ آن‌ها، پنج اقیانوس مهم را معرفی و خشکی‌ها را به سه بخش بر قدیم، بر جدید و بر سوم تقسیم و تعریف کرده است.

درس پنجم: در نقشه‌های جغرافیایی

در این درس به منظور آشنایی هرچه بیشتر دانش‌آموزان با نقشه، تصویری نقاشی شده از دو نیم‌کره جغرافیایی با عنوان «جهان‌نما» آمده است که آب‌ها و خشکی‌ها را به خوبی به نمایش می‌گذارد. اطراف آن نیز تصویر حیوانات مناطق‌های متفاوت کره زمین نقاشی شده است؛ مانند حیوانات خط استوا، حیوانات حوالی قطب شمالی و غیره. همچنین با طرح سه سؤال و جواب خط‌هایی که در نقشه وجود دارند، تعریف شده‌اند.

درس پنجم: در مدارات

این درس معروف‌ترین مدارات زمین، یعنی رأس السرطان، رأس الجدی، قطب شمالی و قطب جنوبی را در قالب چهار سؤال و جواب تعریف و نقش هر یک را بیان می‌کند.

درس هفتم: در اصطلاحات جغرافیا

در این قسمت از کتاب، با طرح ۴۱ پرسش و پاسخ، مهم‌ترین اصطلاحاتی که در جغرافیا وجود دارند، مانند ترعه، آبگیر، مجمع‌الجزایر و... تعریف شده‌اند. لازم به ذکر است برخی از این کلمه‌ها منسوخ شده‌اند و دیگر استفاده نمی‌شوند؛ مانند «آب‌خوست» به معنای جزیره، «چول» یعنی زمین بی‌آب‌وعلف و یا «شاخابه» یعنی خلیج. در انتهای درس اصطلاحاتی که امکان به تصویر کشیدن آن‌ها وجود داشته، در قالب یک نقاشی آمده است.

درس هشتم: در کلیات کره زمین

این درس با طرح شش سؤال و جواب مساحت کره زمین و خشکی‌های آن را بیان کرده و در جدولی با عنوان «کره زمین: مساحت و نفوس»، مساحت قاره‌ها را در مقایسه با ایران همراه با جمعیت هر یک ارائه کرده است.

درس نهم: در معرفت آب‌وهوا و حیوانات و نژاد ایشان

هدف این درس آشنایی دانش‌آموزان با آب‌وهوا، حیوانات و گیاهان منطقه‌های متفاوت جغرافیایی و خصوصیات ظاهری آن‌ها بوده است. همچنین موضوع بررسی نژاد انسان‌ها و محل سکونت ایشان، مذهب‌ها و تعداد پیروان هر یک از آن‌ها با طرح ۱۳ سؤال و جواب بیان شده است.

درس دهم: در آسیای طبیعی

کتاب در سه درس به معرفی قاره آسیا می‌پردازد. این درس طبیعت و ویژگی‌های قاره آسیا را که شامل محدوده جغرافیایی، دریاها، شبه‌جزیره‌ها، کوه‌ها، رودها، دریاچه‌ها، و جزیره‌های آن می‌شود، با طرح ۱۳ سؤال و جواب به دانش‌آموزان معرفی کرده است.

درس یازدهم: در آسیای سیاسی

در این درس کشورهای روسیه آسیا، بخارا، خیوه^۱، قفقاز، عثمانی، عربستان، ایران، افغانستان، بلوچستان، هندوستان، سیام^۲، آنام^۳، چین، کره و یاپون (ژاپن) که در این قاره قرار دارند، به همراه محدوده جغرافیایی، همسایگان، آب‌وهوا، پایتخت و برخی ویژگی‌های طبیعی آن‌ها با طرح سه سؤال و جواب معرفی شده‌اند. در انتهای این مبحث نقشه قاره آسیا و جدولی با عنوان: «جدول ممالک آسیا و مساحت آن‌ها نسبت به ایران^۴ و تعداد نفوس» آمده است.

درس دوازدهم: در کلیات ایران به‌طور تفصیل

درس‌های دوازدهم تا چهاردهم به بررسی تفصیلی ایران می‌پردازند. این درس کشورمان را از نظر مذهب، اخلاق، فرهنگ و زبان معرفی کرده و در قالب هشت سؤال و جواب نکاتی را بیان داشته است.

۱. خیوه شهری تاریخی در ولایت خوارزم واقع در ساحل غربی جیحون که در حال حاضر در ایالت خوارزم ازبکستان قرار دارد (ویکی‌پدیا).

۲. نام قدیم تایلند.

۳. یکی از مستعمرات فرانسه در جغرافیای ویتنام کنونی که در مشرق شبه‌جزیره هندوچین قرار داشت (ویکی‌پدیا).

۴. مطابق رسم‌الخط کتاب.

درس سیزده: در ایران طبیعی

این درس با طرح ۱۱ سؤال و جواب محدوده جغرافیایی، جمعیت و تقسیمات کشوری، کوهها، رودها، جزیرهها و دریاچههای ایران را معرفی و نقشه ایران را ارائه کرده است.

درس چهاردهم: در ایران سیاسی

این درس ابتدا به معرفی تهران به عنوان پایتخت ایران پرداخته و نقشه تهران و حوالی آن را آورده است. سپس استانهای مهم ایران، از جمله آذربایجان، خراسان، کرمان، فارس، گیلان، مازندران، کردستان، اصفهان و خوزستان را معرفی کرده و توضیحاتی پیرامون آنها آورده است. درس چهار نقشه و یک جدول دارد.

درس پانزدهم: اروپا

درس با هدف معرفی قاره اروپا، با طرح ۹ سؤال و جواب درباره معنای کلمه اروپا، محدوده جغرافیایی، جزیرهها، کوهها، رودها و دریاچههای آن قاره، کلیاتی را بیان داشته است.

درس شانزدهم: در تقسیمات دولتی

این درس تقسیمات قاره اروپا را که عبارتند: از اروپای مرکزی، غربی، شرقی و شمالی بیان می کند، سپس کشورهای واقع در آنها را به اختصار معرفی و با ارائه نقشه و جدولی که حاوی اطلاعاتی پیرامون جمعیت کشور، مساحت هر یک نسبت به ایران، نام پایتخت و تعداد جمعیت هر یک می باشد، درس را به اتمام می رساند.

درس هفدهم: آفریقا

کتاب در این مبحث به معرفی قاره آفریقا می پردازد. نخست محدوده جغرافیایی آن را بیان کرده و آنگاه به جغرافیای طبیعی که شامل کوهها، رودها، دریاچهها و جزیرههای آن منطقه می شود پرداخته است. پس از آن، تحت عنوان آفریقای سیاسی، به ارائه اطلاعاتی درباره جمعیت، مذهب و مستعمرات کشورهای اروپایی در این قاره اشاره کرده است. درس حاوی نقشه این منطقه و جدولی حاوی این مطالب است: جمعیت کشورها، مساحت هر یک نسبت به ایران، نام پایتخت و تعداد جمعیت ساکن در پایتختها.

درس هجدهم: آمریکا

درس با این جمله: «این خاک را در سنه ۸۹۳ هجری کریستف کلمب کشف نمود» آغاز می شود. سپس عنوان آمریکای طبیعی آمده که محدوده جغرافیایی، جزیرهها، کوهها، رودها و دریاچههای موجود در این قاره در قالب سه سؤال و جواب معرفی شده اند. در ادامه تقسیمات سیاسی آمریکا که شامل آمریکای شمالی، مرکزی و جنوبی می شود، همراه با توضیحاتی به اختصار پیرامون کشورهایایی که در هر یک از آنها قرار دارند، شرح داده شده است. درس

دارای دو نقشه و یک جدول است که جمعیت کشورها، مساحت هریک نسبت به ایران، نام پایتخت و تعداد جمعیت ساکن در پایتخت‌ها در آن بیان شده است. متن بامعرفی متصرفات اروپاییان در این قاره به پایان می‌رسد.

درس نوزدهم: عالم بحری

آخرین درس این کتاب به جزیره‌هایی که در اقیانوس کبیر واقع شده‌اند اختصاص دارد. مؤلف اشاره می‌کند: چون این جزیره‌ها بعد از آمریکا کشف شده‌اند، آن‌ها را «بر ثالث» هم می‌نامند که شامل کشورهایمانند فیلیپین، هاوایی، استرالیا و... می‌شود. در ادامه عنوان طبیعی عالم بحری آمده و همراه با نقشه، ویژگی‌های طبیعی این منطقه، مانند آب‌وهوا، کوه‌ها و دریاچه‌ها، تشریح شده است. وضع سیاسی عالم بحری آخرین مبحث درسی است و به این نکته اشاره می‌کند که تقریباً تمام این منطقه در تصرف اروپاییان قرار دارد.

تصویر پشت کتاب:

پس از اتمام مطالب درسی این جمله در انتهای صفحه دیده می‌شود:

«تمت الكتاب بید اقل»
محمد کاظم جناب»